

AZERBAIJAN TEKERLEMELERİ (SANAMALARI) ÜZERİNE MUKAYESELİ BİR DEĞERLENDİRME

A Comparative Analysis on Azerbaijan “Tekerleme (Sanama)”s

Ali DUYMAZ*

Özet

Tekerleme sözü, Türkiye’de türleşmemiş halk edebiyatı ürünlerine verilen bir addır. Azerbaycan’da bu kavramın karşılığı olarak sanama, yanılmac, çaşırtma gibi kavramlar kullanılmaktadır. Kısa, şiir tarzında ve anlamdan çok fonksiyonuyla ön plana çıkan tekerlemeler bir çok tür ve şekil problemiyle karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Azerbaycan folklorunda da aynıdır. Azerbaycan’da çocuk folklorunda, mevsim törenlerinde ve diğer çeşitli bağlamlarda karşımıza çıkan ve değişik adlarla anılan sanamaların tür problemleri örnek metinlerle araştırılıp bu bildiride sonuca bağlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Folklor, halk edebiyatı, Azerbaycan, tekerleme, sanama.

Abstract

As a literary term “tekerleme” is used for folkloric materials that can not be classified otherwise in Turkey. For the same concept, in Azerbaijan, terms such as sanama, yanılmac, çaşırtma is preferred. “Tekerleme”s, in their small poetry form loaded with functions rather than meaning, display many generic and stylistic problems. The situation is the same in Azerbaijan folklore. The generic problems of “sanama”s which we encounter in Azerbaijan cild folklore, season ceremonies and in other situation, will be studied on related texts and, we will try to find a solution to the problem.

Key Words: Folklore, Folk Literature, Azerbaijan, Tekerleme, Sanama.

Giriş

Tekerlemeler, sınırları, biçimleri, işlevleri ve muhtevaları bakımından tam tespit edilememiş halk edebiyatı ürünleridir. Nazım veya nesir oluşları, konuları, muhtevaları ve şekil özellikleri tam bir kesinlik göstermez. Bunun en önemli sebebi; türkü, bilmece, âşık şiiri, masal, ninni, oyun, halk hikâyesi, halk tiyatrosu vb. pek çok halk edebiyatı ve tören, inanış, sihri uygulamalar gibi folklor ürünüyle yakın ilişkisinin olmasıdır. Ancak başka hangi türle ilişkili olursa olsun yine de tekerlemeyi farklı kılan şekil, muhteva ve anlatım özelliklerinin var olduğu dikkati çekmektedir. Ayrıca diğer türlerden tamamen bağımsız olan tekerlemeler de mevcuttur. Tekerleme türü daha ziyade çocuk folkloru ürünlerinde göze çarpar. Tekerlemelerin anlatımlarındaki çocuksu üslûp bunun bir tezahürüdür. Ancak bazı âşık edebiyatı ürünlerinde ve masalarda bulunan ve “tekerleme” olarak adlandırılan mizahî ve manzum konuşmalar büyüklere mahsus özellikler göstermektedir.

Söz, Kavram ve Terimler

Tekerleme sözünün Türkiye’deki gibi genel bir tür anlamında kullanımına Türk toplulukları arasında pek rastlanmamaktadır. Tekerleme kavramı Makedonya, Bulgaristan, Gagauz, Kıbrıs, Dobruca ve Irak Türkleri gibi Türkiye coğrafyasıyla yakın ilişkideki Türk toplulukları arasında masal tekerlemesi anlamında kullanılmaktadır. Azeri Türkleri masal tekerlemesi karşılığı olarak “*pişrov*” sözünü tercih

* Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

etmektedirler. Tür ve şekil problemi diğer Türk edebiyatlarında da var olduğu için isimlendirmede de farklılıklar vardır. Mesela Türkmenler neredeyse bizdeki tekerleme kavramına yakın bir görevde “*sanavaç*”, Azeriler ise “*düzgü*” terimini kullanmaktadırlar. Tekerlemenin alt dallarından yanıltaç ve sayışmaca sözlerinin ise daha yaygın olarak kullanıldığı dikkati çekmektedir. Azerbaycan’da “*sanama*, *çaşdırma*, *yanıltaç*”, Kırgızlarda “*cañılmaç*”, Kazaklarda “*cañıltpaş*”, Kazan Tatarlarında “*sanamış*”, Dobruca Tatarlarında “*sayma*”, Türkmenlerde “*sanavaç*, *yañıltaç*”, Gagauzlarda “*sayılmak*, *dil kırmak* veya *yanıltaç*”, Irak Türkmenlerinde “*çaşırtma*” sözleri bu manaları vermektedir. Bizim tekerleme kavramı altında değerlendirdiğimiz pek çok metin ise diğer Türk yurtlarında *cır*, *takmak*, *takmaza*, *öleñ*, *ırım*, *arbav*, *besik cırı*, *beşik nağmesi*, *acıtma*, *arzulama*, *besleme*, *sabiy-beşik cırla*, *ohşama*, *ezizleme*, *eylendirme*, *layla*, *im-tom*, *aydım*, *yaremazan*, *carapazan* gibi çok çeşitli adlandırmalarla karşımıza çıkmaktadır.

Azerbaycan Türklerinin Türkiye’deki tekerleme kavramı gibi ihata edici bir şekilde “*düzgü*” terimini kullandıkları dikkati çekmektedir. Mesela Azerbaycan folkloru konusundaki ilk ve önemli eserlerden birisi olan Yusuf Beg Vezirof’un **Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar** adlı eserinde *düzgü* terimi “*şifahi edebiyatın bu kısmı çocuklara mahsustur ki muayyen ve mantiki bir mazmundan halidir*” tanımıyla geçmekte ve metin olarak da bir oyun tekerlemesi verilmektedir.¹ M. İ. Hekimov da saya töreninde söylenen “*sayacı sözleri*”ni *düzgü* olarak adlandırmaktadır.² Paşa Efendiyev, çocuk folkloru eserleri içerisinde *düzgülerin* de özel bir ilgi doğurduğunu, bunlarda her şeyin ölçülüp biçildiğini, çocukların şiiri hafızalarında tutabilmesi, bir nefeste ritimle hemen okuyabilmesinin gerekli olduğunu söyler.³ Efendiyev’in verdiği metinlerde zincirleme bir ifade tarzının olduğu dikkati çekmektedir.

Çocuk oyunlarında ebe seçme sayışmacaları veya oyuna eşlik eden tekerlemeler karşılığı olarak ise “*sanama*” sözünü kullanmaktadırlar. Ayrıca “*tekerleme*” sözü de seyrek olmakla birlikte kullanılmaktadır. Mesela M. İ. Hekimov, semeni töreninde söylenen “*avazlama*”ları tekerleme olarak adlandırmaktadır. Ayrıca bahar bayramı törenlerinde ateş üzerinden atlarken söylenen metinler de tekerleme olarak verilmektedir.⁴

Masallarda tekerlemeli giriş formelleri için “*pişrov*” kavramı tercih edilmektedir.

Paşa Efendiyev, küçük yaştaki çocukların muhtelif oyunlarıyla ilgili olarak da birçok folklor eseri yaratıldığını belirterek “*bunlar çocukların en çok sevdiği ve icra ettiği eserlerdendir*” demekte ve “*yanıltaçlar*”, “*sanamalar*”, “*düzgüler*”, “*acıtmalar*”, “*çaşdırmalar*”ın bu tür eserlerden olduğunu ifade etmektedir.⁵ Ayrıca masalların girişinde kullanılan veya müstakil olarak da anlatılabilen “*yalan*”lar da Azerbaycan edebiyatında yer tutmaktadır.

Yanıltaç söz ise küçük yaştaki çocukların konuşma gelişimi, düzgün konuşma ve telaffuz kazanmaları, söz alışkanlığının artması için kullanılan halk edebiyatı metinlerini anlatmak için kullanılır. Yanıltaçlarda esas amaç dildeki zor sözleri güzel telaffuz etmeyi becermek, çabuk konuşma yeteneğine sahip olmaktan ibarettir. Yanıltaçlar hem nesir, hem de şiir şeklinde olabilir. Hatta birbiriyle uyuşmayan, zor söylenen, dile yatmayan sözleri halk sanatkarları ustalıklı sıraya koyup edebi eser olarak repertuarlarına dahil etmişlerdir.

Layla ve ohşamaların (ezizleme, besleme, eylendirme, arzulama) bir kısmı da anlamlarından ziyade ritim ve ezgileriyle ya da işlevleriyle ön plana çıktıkları için tekerleme kapsamında ele alınabilir.

Bütün bunların dışında Azerbaycan’da mevsim ve merasim “*neğme*”si olarak adlandırılan metinler de “*tören tekerlemesi*” bağlamında değerlendirilebilir. Doğum, düğün, bayram gibi törenlerde söylenen ezgili ve ritimli sözleri tekerleme türü içinde değerlendirmek mümkün görünüyor.

¹ Yusuf Beg Vezirof, *Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1338, s. 15-16.

² M. İ. Hekimov, *Halgımızın Deyimleri ve Duyumları*, Bakı, Maarif Neşriyatı, 1986, s. 7.

³ Paşa Efendiyev, *Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatı*, Bakı, Maarif Neşriyatı, 1992, s. 225.

⁴ M. İ. Hekimov, age., s. 14-16.

⁵ Paşa Efendiyev, age., s. 224.

Bir de “ovsun” sözüyle adlandırılan poetik sihir metinleri vardır ki bunlar da genel yapıları itibariyle tekerlemelere yaklaşmaktadırlar.

Tekerlemelerin Kökeni Meselesi

Tekerlemelerin kökenleri ve oluşumları hakkında pek fazla araştırma yapılmamıştır. Bu konuda görüş ileri sürenlerden Şükrü Elçin; “tekerlemelerin kaynağını aklın kanunları dışında hayali, uydurma söz ve vakalarla gerçek maceralar teşkil eder. Ayrıca bazı şaman dualarının kutsî değerleri ile sihir güçlerini kaybederek tekerlemelere bir bakıma zemin teşkil ettiği söylenebilir” diyerek Yunus Emre ve Kaygusuz Abdal’dan örnekler vermektedir.⁶ Pertev Naili Boratav ise “yetişkinlerin olsun, çocukların olsun sözlü geleneklerindeki tekerleme dağarcıklarına gereç sağlamak için baş vurdukları yollardan bir tanesi başka türdeki metinleri yeniden işlemek, evirip çevirip onlara tekerleme havasına, edasına, düşüncesine uygun yeni biçimler vermektir. Bunun için yabancı dillere bile baş vurulduğu, onlardan ya çeviri yoluyla, ya da mekanik bir ‘aktarma’ ile tekerleme gereci alındığı olur” demektedir.⁷ Bu iki görüşte ortak olan düşünceye göre birtakım tekerlemelerin kökenleri çok eski şaman dualarına, özellikle İslâmiyetin kabulünden önce dinî törenlerde söylenen sözlere kadar uzanmaktadır. Bunu bilhassa Türk dünyasında hala yaşamakta olan ve tabiat güçleri ile hastalık ve felaketleri savmak için söylenen tekerleme örneklerinde görmekteyiz. Kırgızlar, Kazaklar, Tatarlar, Özbekler ve Türkmenler gibi bugün İslâmiyeti kabul etmiş boylarda eski kam, baksı, şaman gibi pek çok özelliği bünyesinde barındıran bakıcıların hastalık sağaltmak için okudukları duaların izlerini bulabilmekteyiz. Ayrıca bu tip tekerlemeler günümüzde de görülmektedir. “Arbav”, “ırım sanavacı”, “im-tom”, “efsin-töfsin” gibi çeşitli adlarla anılan bu tür tekerlemeler, “yer ve su iyesi”ne kurban adamaktan zehirli hayvanlardan korunmaya kadar pek çok fonksiyonuyla çocuklar arasında da olsa varlıklarını sürdürmektedirler. Elbette ki bu tabiatla iç içe yaşayan eski insanın kelamın gücüyle tabiatın gelecek tehlikelere karşı kendini koruma duygusunun bir tezahürüdür. Animist anlayışın tesiriyle hayvanlarda “ruh” olduğuna ve bu ruhun da bir iyesi olduğuna inanan insanlar, bu ruhu ve iyisini sözün gücüyle etkilemeye çalışmışlardır. Eski tekerlemelerin önemli bir kısmı ise asıl işlevlerini kaybetmiş ve zaman içinde şekil ve üslup değiştirerek günümüzün tekerlemelerine kaynaklık etmiştir. Çünkü bu tür tabiatı etkilemeye yönelik tekerlemeler ile mesela oyun tekerlemelerini üslup, şekil ve dil bakımından ayırt etmek neredeyse mümkün değildir. Tabii ki bazı tekerlemeler yeniden işlenmiş, değiştirilmiş ve günün şartlarına uygun yeni işlevler kazanmışlardır.

Ayrıca tekerlemelerin önemli bir kısmı da yakın zamanlarda, hatta günümüzde söylenmiş sözlerden oluşmuştur. Çocukların tekerlemelere yeni ve güncel unsurları katıvermeleri ise her zaman mümkündür. “Portakalı soydum / Baş ucuma koydum / Ben bir yalan uydurdum” tekerlemesini ilk söyleyen çocuk, kendisinin de açıkça belirttiği gibi bu metnin ilk söyleyicisi, “yaratıcısı”dır. Bazı başka tekerlemeler için de aynı şey söylenebilir. İçlerinde gerçek şairlerin elinden çıkmış kadar usta malı olanlar da vardır. Bir çok tekerleme ise yaratıldıkları, ya da yeniden yoğruldukları çağa ait işaretler taşımaktadır.

Azerbaycan Tekerlemelerinde Konu ve Anlam

Azerbaycan tekerlemelerinin anlam ve konu bakımından temel özellikleri şöyle sıralanabilir:

a. Azerbaycan tekerlemeleri, diğer Türk yurtlarında ve halklarında görülen tekerlemeler gibi belirli bir ana konuya sahip değildirler. Bağlı buldukları gelenek, tören veya tür gibi bağlamlarla ilişkileri itibariyle anlamlarından çok işlevleriyle öne çıkarlar. Metinlerinde yer alan sözlerin anlamsızlığı veya anlamı yeterince oturmamış alıntı sözlerin seçimi, tekerlemelere hayali ve mantık dışı bir muhteva verdiği gibi onların engin bir kullanım alanında yer almasını da sağlar. Hemen hemen bütün tekerleme metinlerinde bu durumla karşılaşmaktayız.

b. Tekerlemelerin bir kısmı içinde buldukları bağlama göre belirgin bir konuya sahip olabilmektedir. Mesela Hızır Nebi töreninde söylenen tekerlemelerin konusu varlığına inanılan Hızır

⁶ Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını, 1986, s. 590.

⁷ Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1982, s. 134-149.

inancıdır. Sıya Bayramı'nda söylenen tekerlemeler de hayvanlar ve çobanlarla ilgilidir. Ancak bu tekerlemelerde bile konunun belirli bir insicamı ve sürekliliği söz konusu değildir.

c. Azerbaycan tekerlemelerinde anlama genellikle nazım unsurları kılavuzluk eder; muhteva diğer halk edebiyatı türlerinde olduğundan daha kaypak, kararsız ve tutarsızdır. Yani tekerlemede şekil ve fonksiyon, muhteva ve konunun önüne geçmiştir diyebiliriz. Hatta bazı oyun tekerlemelerinde tamamen anlamsız sözler bir araya gelebilmektedir. Mesela:

“*Motal motal
Terse motal
Eller atar
Gaymag gatar
Çitme çilik
Yeddi milik
Seher sekkiz
Durna dogguz
Emim oğlu
Vur nağara
Çıh gırağa*”⁸

Azerbaycan Tekermelerinde Anlatım ve İşlev

a. Azerbaycan tekerlemeleri, mısra başı ve mısra sonu kafiye, aliterasyon ve secilerle sağlanan ses oyunlarıyla ve çağrışımlarla birbirine bağlanmış, belirli bir nazım düzenine kavuşturulmuş, birbirini tutmayan hayallerle düşüncelerin sıralanmasından meydana gelmiştir.

b. Azerbaycan tekerlemelerinde duygu, düşünce ve hayaller tezat, mübalağa, şaşırtma, tuhaflık ve güldürmeye dayalı birtakım söz kalıpları içinde art arda sıralanır ve yuvarlanır. Tekermeler, birbirine aykırı düşünceleri, olmayacak durumları bir araya getirerek mantık dışı birtakım sonuçlara varmakla şaşırtıcı bir etki yaratırlar. Bu özellikleriyle tekerlemeler, beklenmedik hayal oyunlarının boşanırmasıyla şaşırtmak, eğlendirmek ve keyiflendirmek için baş vurulan bir çeşit söz cambazlığıdır.

c. Bazı Azerbaycan tekerlemeleri karşılıklı soru-cevap şeklinde veya zincirleme diyalog halinde gider.

ç. Bazen metin zincirleme özelliği taşır, yani önceki mısranın son sözü ile takip eden mısranın ilk sözü aynıdır:

“... *Garğı deyil gamışdı,
Beş barmağım gümüşdü.
Gümüşü verdim Tata,
Tat mene darı verdi.
Darını sepdim guşa,
Guş mene ganat verdi.
Ganadlandım uçmağa...*”⁹

d. Birbiriyle uyuşmayan, zor söylenen, dile yatmayan sözlerden oluşan yanıltmaçlar, küçük yaştaki çocukların konuşmalarının gelişimi, düzgün konuşma ve telaffuz yeteneği kazanmaları için söylenirler.

Azerbaycan Tekermelerinde Biçim

Anonim halk şiirinin bir türü olarak ele alınan tekerlemelerin biçim hususunda da standart yapıları yoktur. Nitekim nazım özellikleri göstermelerine rağmen mensur şekilde söylenip yazılan tekerlemelere de rastlanmaktadır. Bu bakımdan biz Azerbaycan coğrafyasından derlenmiş tekerlemeleri

⁸ Ali Berat Alptekin, *Azerbaycan Çocuk Edebiyatından Örnekler*, Erciyes, 9(100), Nisan 1986, 39-41, 1986, s. 41.

⁹ Ehliman Ahundov, *Azerbaycan Halk Yazım Örnekler*, (Aktaran: Semih Tezcan), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayını, 1978, s. 21-22.

biçim bakımından mensur, yarı manzum ve manzum tekerlemeler olmak üzere üç başlık altında ele alacağız:

1. Mensur Tekerlemeler

Masalların başında kullanılan tekerlemeli giriş formelleri ile masalların başında formel yerine de kullanılabilen, ayrıca müstakil olarak da söylenebilen yalanlamalı masallar genellikle nesir özelliği göstermektedir. Ayrıca yanıtmaçların da genellikle nesir cümlelerden oluştuğunu görürüz. Ancak bu metinlerin de nazım unsurlarıyla süslenmiş olduğu hemen dikkati çekmektedir. Özellikle seci ve aliterasyonlarla söylenen bu tür tekerlemeler, dinleyenleri tekerlemenin bağlı olduğu türün atmosferine hazırlama fonksiyonu ifa ederler. Bu gruba bir “yalan” ile “yanıtmacı”ı örnek vermek istiyoruz:

“*Hamam hamam içinde, helbir saman içinde, deve delleklik eyler köhne hamam içinde, hamamçının tası yoh, baltaçının baltası yoh, orda bir tazı gördüm, onun da haltası yoh. Garişga şıllag atdı, devenin budu batdı, milçek mindim Kür keçdim, yabaynan dovğa içdim. Heç bele yalan görmemişdim. Nağıl mağıl bilmerem, bilsem de söylemerem, handan gelen nökerem, dinme böyrünü sökerem...*”¹⁰

“*Getdim, gördüm bir dere de sekkiz-dogguz saggız şahı var. Dedim: - Siz neçe ilin sekkiz-dogguz saggız şahısız? Dediler: - Sekkiz ilin, dogguz ilin sekkizi-dogguz saggız şahıyığ.*”¹¹

2. Yarı Manzum Tekerlemeler

Yarı manzum tekerleme kavramıyla kastettiğimiz belirli bir biçime dahil edemediğimiz, kafiye yapısı, nazım birimi veya ölçü bakımından standart oluşturmayan metinlerdir ki tekerleme metinlerinin çok önemli kısmı bu grupta değerlendirilebilir. Mesela çocuk oyunlarında kullanılan tekerlemeler genellikle nazım ağırlıklı parçalardan meydana gelmiştir. İkili konuşma, yani diyalog şeklinde olanları da vardır. Ancak bunlarda da kafiye, ses tekrarları ve şaşırtıcı hayal zincirlemeleri standart bir karakter arz etmez, sadece metinlere nazım özelliği katar:

“*El el epeney,
Elden çıhdı kepeney.
Kepeneyin sarısı,
Emi, hara gedirsen?
Aladaga gedirem.
Bir oğlum var bir gızım.
Gızımın adı Fatma!
A Fatma, Fatma, Fatma.
Yatanda rahat yatma!
Yeddi oruz, bir fere,
Fatmayı verdi ere!*”¹²

3. Manzum Tekerlemeler

Anonim halk şiiri türü olarak anılan tekerlemelerin, biçim bakımından tayin edici bir yapıya sahip olmadıklarını ifade etmiştik. Belirli bir biçim olarak tanımlama imkanı olmayan tekerlemeler zaman zaman mısra sayısı, ölçü, durak ve kafiye düzenleri bakımından tutarlılık gösterebilmektedir. Hatta bir tekerlemenin içinde beyit gibi kafiyelenmeler, türkü gibi bağlantı mısraları bile yer alabilmektedir. Ayrıca “mani / bayatı” gibi belirli bir biçim gösteren tekerlemeler de vardır. Bunları tek tek ele alalım:

3.1. Mısra sayıları: Tekerlemeler mısra sayıları itibarıyla de çok çeşitlilik göstermektedir. Az da olsa iki veya üç mısralı oyun tekerlemeleri görülürken mısra sayısı yirmiye bulan tekerlemelere de rastlanmaktadır. Ayrıca bayatı gibi dört mısradan oluşmuş tekerlemeler de vardır. Saya ve nevrüz gibi

¹⁰ Paşa Efendiyev, age., 189.

¹¹ Meherrem Gasımlı, *El Düzgüleri, Elat Söylemeleri*, Bakı, Azərneşr, 1993, s. 36.

¹² Meherrem Gasımlı, age., s. 90-91.

tören tekerlemeleri genellikle böyledir. Azerilerin Nevruz törenlerinde oynadıkları “Kosa” oyununda söylenen şu tekerleme dört mısralıdır:

“Menim Kosam canlıdı,
Golları mercanlıdı.
Kosama el vurmayın,
Kosam yazığ ganlıdı.”¹³

Ancak aşağıdaki gibi bazı oyun sanamaları da bu şekilde değerlendirilebilir:

“Ekdim nohud
Bitdi söyüd
Yarpağıdır
Şabalıd”¹⁴

3.2. Ölçü: Tekerlemelerin bir kısmında düzenli olmamakla birlikte bir takım ölçüler kullanıldığı da görülür. İki heceden başlayıp 7, 11 ve daha fazla heceye kadar çeşitli ölçülerle söylenmiş tekerleme mısraları vardır. Ancak tekerlemelerde ölçü genelde kısa ve düzensizdir. Bazı tekerlemeler ise bütün metin boyunca belirli bir ölçü takip ederler. “Üşüdüüm” adlı oyunda söylenen şu Azeri tekerlemesi bütünüyle 7’li ölçüyle söylenmiştir:

“Üşüdüüm ha üşüdüüm
Dağdan alma daşıdım
Almacığım aldılar
Meni cürme saldılar
Men cürümden bezaram
Derin guyu gazaram ...”¹⁵

Bazen aynı tekerlemenin farklı ölçülerde mısraları bulunabilir. Mesela aşağıdaki tekerlemenin son mısrası hariç tüm mısraları dört hecelidir:

“İyne, iyne...
Ucu düyme.
Şam ağacı,
Şatır keçisi.
Göz ağacı,
Gotur keçisi.
Nar ağacı,
Garnı pozuh.
Gözü oyuh.
Hambal, humbal,
Yırl, yırtıl,
Gaş, gurtar...”¹⁶

Okşamaların dört mısralı olanlarında hece sayısı genellikle beştir:

“Oğul ürekdir
Gızıl direkdir
Alın sahlayın
Gıza gerekdir”¹⁷

Şu tekerleme de yedili hece ölçüsüyle söylenmiştir:

¹³ Azad Nebiyev, *Merasimler, Adetler, Algışlar*, 1.ci Kitap, (Tertib eden: Me'sude Evez Gızı), Bakı, Genclik, 1993, s. 45.

¹⁴ Ali Berat Alptekin, age., s. 41.

¹⁵ Ehliman Ahundov, age., s. 21-22.

¹⁶ Meherrem Gasımlı, age., s. 90-91.

¹⁷ Paşa Efendiye, age., s. 223.

“A teşti, teşti, teşti,
Ağacdan alma düşdü...
Çoban çölde gezirdi
Davalarının düzürdü
Çoban goyuna geder
Köpeyi adam dider...”¹⁸

3.3. Durak: Tekerlemelerin hece sayısı tutarlı olan mısralarında 3+2= 5, 4+3= 7, 4+4+3= 11 gibi duraklar göze çarpar:

“Molla molla / moduna, (4+3)
Molla getdi / oduna. (4+3)
Molla deyül / gamışmış, (4+3)
On barmağı / gümüşmüş...” (4+3)¹⁹

3.4. Kafiye: Tekerleme metinlerindeki kafiye anlayışını, edebî anlamda sistemli bir kafiye biçimi olarak değerlendirmek mümkün değildir. Önemli olan sadece ses benzerlikleriyle metnin devamını ve sözlerin tekerlenmesini sağlamaktır. Bu bakımdan tekerlemelerde kafiye yerine mısra / satır içinde olduğu gibi mısra sonlarında da bir ses benzerliğinden bahsetmek daha yerinde olacaktır.

Halk şiirinin türkü, mani, bayatı, destan gibi türleri ve biçimleriyle söylenenler dışında tekerlemelerde belirli kafiye düzeni söz konusu değildir. Tekerlemelerde çoğunlukla beyit tarzı bir kafiyeleniş dikkati çekmektedir: aa, bb, cc ... gibi. Fakat bu da her zaman aynı tutarlılığı göstermez. Bir Azeri tekerlemesini örnek olarak verelim:

“Elimi biçah kesibdi (a)
Deste biçah kesibdi (a)
Yağ getirin yağlayag (b)
Bal getirin ballayag (b)
Desmal getirin bağlayag (b)
Desmal deve boynunda (c)
Deve Şirvan yolunda (c)
Şirvan yolu lil bağlar (ç)
Deste deste gül bağlar (ç)...”²⁰

Bir başka örnek de şöyledir:

“El, el epenek, (a)
Elden çıhdı kepenek. (a)
Kepeneyin yarısı, (b)
Yumurtanın sarısı. (b)
Yumurtalar hindedi, (c)
Elde durmaz gündedi. (c)
Künde tendir içinde, (ç)
Tendir kendir içinde. (ç)
Kendiri ver çerçiye, (d)
Çerçi satsın çepiye. (d)
Çepik çalan darğadı, (e)
Burda duran garğadı...” (e)²¹

¹⁸ Paşa Efendiye, age., s. 224.

¹⁹ Meherrem Gasımlı, age., s. 90-91.

²⁰ Ehliman Ahundov, age., s. 130.

²¹ Meherrem Gasımlı, age., s. 90-91.

3.5. Tür ve Şekil: Azerbaycan sahasında belirli bir kafiye düzeni ve nazım ölçüsüyle söylenmiş metinlere daha ziyade tören tekerlemeleri yahut “laylaylar” gibi okşama tekerlemeleri içinde rastlanır. Bunlar da genellikle bayatı, yani mani tarzında söylenmiş tekerlemelerdir. Aşağıdaki saya törenlerinde söylenen tekerleme, ölçü, nazım birimi ve kafiye düzeni itibariyle bir bayatıdan farklı değildir:

“Ay nenem, gızıl goyun,
Arhaca düzül goyun
Eger sene kem bahsam,
Elimden üzül, goyun.”²²

3.6. Vurgu ve Ritim: Ebe çıkarma tekerlemelerinde, yani sayışmacalarda bazen hece, bazen de kelime üzerine vurgu yapılır. Çünkü kelime veya hecedeki vurgu, ebe seçimini belirlemede kullanılacaktır. Bu tip tekerlemelerin ezgisi ve ritmi oldukça önemlidir. Örnek:

“Gatar gelir, sola sağa,
Çıngıl düşür bizim dağa,
Emim oğlu, Sultan Ağa,
Gelin gedek oynamağa,
Oynamağın vahtıdı,
Gızıl gülün tahtıdı,
İh, hıh, çıh.”²³

Türk Topluluklarının Tekermelerinin Benzerlikleri

Azerbaycan tekerlemeleri anlam ve konu bakımından yakın veya yabancı halklarla benzerlik gösterebilmektedir. Özellikle Türk topluluklarının tekerlemeleri gerek şekil, gerekse muhteva yönünden birbirine çok benzemektedir. Birbirine çok benzeyen bir Azeri sanaması ile gizlenpeçek / saklanbaç oyununun başında “eşekçi” (=ebe) seçimi için kullanılan bir Türkmen sanavaçını burada örneklemek istiyoruz:

“İyne iyne / Ucu düyme / Bal ballıca / Ballı keçi / Şam ağacı / Şatır keçi / Goz ağacı / Gotur keçi / Hoppan huppan / Yırıl yırtıl / Su iç gurtul”²⁴

“İñne iñne / Ucu diñne / Bal-balına / Şek-şekine / Gotur geçi / Möle geçi / Halalan hopbañ / Güpbeñ / Yarıl bövsül / Cımakay cırtıkay / Tur / Gutul”²⁵

Bazı tekerlemeler karşılıklı soru ve cevap şeklinde ve zincirleme diyalog halinde gider. Bu tip tekerlemelere Azeri, Karay, Kazak ve Karaçay Türkleri arasında ortak olan bir örnek vermek istiyoruz. Bu tekerlemenin müşterek ve muhtemelen şaman duaları kaynağından geldiğini ve sonradan varyantlaşmaya uğradığını söyleyebiliriz. Azeri: “Bir garı getdi buz üste / Tappadan deydi diz üste / - A buz sen ne güçlüsen? / - Güclü olsam meni gün eritmez. / - A gün sen ne güçlüsen? / - Güclü olsam üzümü bulud tutmaz. / - A bulud sen ne güçlüsen? / - Güclü olsam menden yağış keçmez...”²⁶

Sonuç

Görüldüğü üzere Azerbaycan tekerlemeleri şekil bakımından nesirden nazma geniş bir yelpazede çeşitli ölçü, durak, mısra sayısı, seci, aliterasyon özellikleri göstermektedir. Konu ve anlam bakımından da aynı serbestliği gördüğümüz tekerlemeler, son derece hür ve serbest bir zihnin ürünleridir. Bu da daha ziyade çocukların dünyasında şekillendiklerini göstermektedir. Ayrıca eski unsurları bünyesinde muhafazakâr bir anlayışla koruyan tekerlemeler, son değişikliklere de oldukça açık bir yapı

²² Tehmasib Ferzeliyev – Meherrem Gasımlı, Azerbaycan Folkloru Antologiyası I Nahçıvan Folkloru, Bakı, Sabah Neşriyatı, 1994, s. 24-25.

²³ Valeh Hacıyev, Azerbaycan Folkloru Antologiyası II Borçalı Folkloru, Bakı, Dövlət Neşriyatı, 1996, s. 173.

²⁴ Paşa Efendiyev, age., s. 224.

²⁵ Türkmen Folkloru Hezirki Zamanda, Aşgabat 1976, s. 175-176.

²⁶ Paşa Efendiyev, age., s. 227.

sergilemektedirler. Fonksiyonlarının zamanla değişmesi ve bir yan tür olarak değerlendirilmesi de tekerlemelerin kayda değer bir başka yönüdür. Yukarıda ana hatlarıyla değindiğimiz şekil, konu ve fonksiyonları bakımından Azeri tekerlemeleri, Türkiye ve diğer Türk topluluklarından pek farklılık göstermemektedir. Bu da müşterek bir dil, kültür ve gelenek bağına ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

- 📖 ABDULLA, Behlül (1993). Göyer Semeni Göyer, Bakı, Genclik.
- 📖 ABDULLAYEV, Behlül (1987). *Azerbaycan Folklorunda Aile-Meişet Merasimleri ve Onların Poetik Metnleri*, Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatına Dair Tedgigler VII, 80-140, Bakı, Elm Neşriyyatı.
- 📖 AĞAYEV, Hacıbaba (1992). Azerbaycan Milli Halg Oyunları, Bakı.
- 📖 AĞBABALI, Süreyya (1997). Azerbaycan Folkloru Antologiyası I Ağbaba Folkloru, Bakı, Dövlət Neşriyyatı.
- 📖 AHUNDOV, Ehliman (1978). Azerbaycan Halk Yazını Örnekler, (Aktaran: Semih Tezcan), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayını.
- 📖 ALPTEKİN, Ali Berat (1986). *Azerbaycan Çocuk Edebiyatından Örnekler*, Erciyes, 9(100), Nisan 1986, 39-41.
- 📖 BORATAV, Pertev Naili (1982). 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- 📖 CAFERZADE, Azize (1990). Anamın Masalları, Neşre Hazırlayanlar: Halil Açıkgöz, Yaşar Akdoğan, Cevdet Eralp Alışık, Hayati Develi, Hatice Tören, İstanbul, TDAV Yayını.
- 📖 DUYMAZ, Ali (2002). İrfanı Arzulayan Sözler Tekerlemeler, Ankara, Akçağ Yayınları.
- 📖 EBDÜLHELİMOV, Hikmet (1994). Şeki Letifeleri, Bakı, Dövlət Neşriyyatı.
- 📖 EFENDİYEV, Paşa (1992). Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyyatı, Bakı, Maarif Neşriyyatı.
- 📖 ELÇİN, Şükrü (1986). Halk Edebiyatına Giriş, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını.
- 📖 FERZELİYEV, Tehmasib-GASIMLI, Meherrem (1994). Azerbaycan Folkloru Antologiyası I Nahçıvan Folkloru, Bakı, Sabah Neşriyyatı.
- 📖 GASIMLI, Meherrem (1993). El Düzgüleri, Elat Söylemeleri, Bakı, Azərneşr.
- 📖 HACIYEV, Valeh(1996). Azerbaycan Folkloru Antologiyası II Borçalı Folkloru, Bakı, Dövlət Neşriyyatı.
- 📖 HEKİMOV, M. İ. (1986). Halgımızın Deyimleri ve Duyumları, Bakı, Maarif Neşriyyatı.
- 📖 MİRZEYEV, Mikayıl-KULİYEV, Ezizağa (1992). Düz Yüz Yanıltmac, (Redaktoru: Memmed Namaz), İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- 📖 NEBİYEV, Azad (1993). Merasimler, Adetler, Algışlar, 1.ci Kitab, (Tertib eden: Me'sude Evez Gızı), Bakı, Genclik.
- 📖 NEBİOĞLU, Veli-GARADAŞLI, Muhtar-ESGER, Efzeleddin (1995). Bu Yurd Bayğuşa Galmaz, Bakı, Yazıçı Neşriyyatı.
- 📖 ORUCOV, Tahir (2003). "Garavellilerin Janr Özünemehsusluğu", Dede Gorgud Elmi-Edebi Toplu, I(6), 2003/1, 80-88, Bakı.
- 📖 Türkmen Folklorı Hezirki Zamanda, Aşgabat 1976.
- 📖 VELİYEV, Kamil (1988). Elin Yaddaşı Dilin Yaddaşı, Bakı, Genclik Neşriyyatı.
- 📖 VEZİROF, Yusuf Beg (1338). Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar, İstanbul, Matbaa-i Amire.